

Лобко О. А.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ІСТОРІЇ ПОТОЦЬКИХ, СТРОГАНОВИХ, ЩЕРБАТОВИХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена історії та сучасному стану родинних архівів з маєтків на Поділлі (Немирівського, Тульчинського, Уманського, Кристинопільського) представників родин Потоцьких, Строганових, Щербатових.

Для написання статті використана джерельна база: Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (фонди 49, 258, 2214 та ін.), Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. Вернадського, м. Київ, Державного архіву Вінницької області, м. Вінниця, Російського державного архіву давніх актів, м. Москва.

Майже в усіх родових маєтках Потоцьких були архіви, які збиралися та склалися в результаті їхньої господарської, політичної, благодійницької та державної діяльності. Є відомості про існування архівів у родинних маєтках у Кристинополі, Тульчині, Немирові, Умані, Теплику, Печорі [1]. На жаль, розрізнені дані та величезний масив документів родини у архівах Європи не дають повного уявлення про цілісність та архічний вигляд архівів родини Потоцьких. Одна з більших частин родинного архіву Потоцьких зберігається в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), це фонд № 49, та завдячує своїм існуванням тульчинській лінії родини графів Потоцьких, гербу срібної Піляви. Основну частину документів із фонду № 49 становлять документи маршалка Тарговицької конфедерації, відомого політичного діяча Станіслава Фелікса (Щенсного) Потоцького та його родини: двох дружин - Жозефіни Мнішек і Софії Челіче-Вітт та їхніх дітей від шлюбу зі Станіславом Потоцьким [2]. Крім вищезгаданих представників родини, зберігаються документи представників інших гілок роду Потоцьких.

Родові архіви представників аристократії польського походження до 1917 р. завжди перебували в сфері наукових зацікавлень як членів Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київської археографічної комісії), за ініціативою яких засновано 1852 р. Центральний архів давніх актів у Києві, так і членів різних наукових товариств.

Вивчати історію та генеалогію роду Потоцьких за фондом № 49 дуже складно, відсутні гербівники, генеалогічні та родовідні таблиці, які, ймо-

вірно, вивіз син Станіслава Щенсного Мечислав (Михайло) до Парижа в 60-х роках 19 ст. [3].

Одержавши у 1860 р. дозвіл на виїзд з Росії за кордон, Мечислав Потоцький забрав із собою з тульчинського палацу бібліотеку, архів, картини, портрети, гобелени, меблі до свого палацу у Парижі. Решту родинного архіву забрали до свого маєтку в Немирові родичі Мечислава - племінниця Марія Болеславівна Строганова, уроджена Потоцька, та її чоловік - колекціонер та меценат Григорій Сергійович Строганов. У Немирівському палаці архів родин Потоцьких, Строганових, Щербатових зберігався до 1920 р. [4]. У 1921 р. почалась поступова передача документів з Немирова до Вінницької філії ВБУ

На початку 1923 р. документи з Вінницької філії ВБУ було передано до Київського центрального історичного архіву (про те, що деякі з документів зберігалися у Вінниці, свідчать штампи Вінницької філії Всенародної бібліотеки Академії наук України, які стоять на багатьох документах). Частина з документів було направлено до Центрального архіву, а частину - до Бібліотеки Академії наук України [5]. Архів надійшов до КЦІА 1923 р. з Вінницької філії ВБУ за розпорядженням Головарху від 2 квітня 1922 р. (Передбачалося перевезення 28 скринь з документами ще влітку 1922 р.). Зі згаслого машинопису акта від 3 квітня 1923 р. про перевірку підготовлених до відправки з Вінниці до Києва «архівних цінностей, що переховувалися в Вінницькій філії Всенародної бібліотеки при В[У]АН» (25 скринь), маємо уявлення про зміст та датування документів. Як зазначалося в акті, це були «приватні фамілійні архіви Потоцьких і

почасти Щербатових-Строганових». За змістом - приватне листування, судові справи, інвентарі, реєстри та інші економічно-господарські документи. В акті наголошувалося на цінності чотирьох грамот короля Станіслава Августа Понятовського. За хронологією документи («оскільки це помічено було при побіжнім огляді») віднесені були до XVII, XVIII та XIX століть. Перевезені 10 квітня 1923 р. до Києва документи належали не тільки до родового архіву Потоцьких, а становили збірку документів кількох шляхетських родин. Окрім того, деяка частка документів залишалася у Вінницькій філії ВБУ до початку війни 1941 р. [6]. Термін закінчення впорядкування архіву був грудень 1941 р. Проте війна не дозволила закінчити всі ці плани.

Під час окупації Києва гітлерівці відправили значну частину матеріалів київських архівів та бібліотек до Західної Чехословаччини. Серед документів був і архів Потоцьких. У 1944 р. частину вивезених матеріалів, у тому числі й фонд Потоцьких, було повернено до Києва та передано на зберігання до новозбудованого Центрального державного історичного архіву УРСР. Під час вимушених перевезень частина документів з фонду № 49 перемішалась (як між собою, так і з документами інших фондів). На той час київська частина архіву складалася з 1554 одиниць зберігання і 400 кілограмів розсипу [7].

Переважна частина документів **фонду № 49** стосується майнового статусу родин (документи купівлі-продажу маєтків, орендні документи, звіти, відомості врожаїв тощо), проте більшість справ фонду можна використовувати при вивченні історії роду Потоцьких загалом. У фонді зосереджена величезна кількість листів, які написані самими Потоцькими, Строгановими та Щербатовими, так і їхніми друзями, відомими політичними та державними діячами. Листи збереглися за досить великий проміжок часу: з XVII по XX ст. [описи 1-3 фонду № 49].

Важливе значення для вивчення взаємин між членами родини та трансформації земельних володінь (успадкування, продаж, віно) мають документи, що стосуються розподілу спадщини після смерті графа Станіслава Потоцького у 1805 р. [8]. Потоцький мав 11 дітей від другого шлюбу з Жозефіною Амалією Мнішек та 5 дітей від шлюбу з Софією Челіче-Вітт-Потоцькою (до переліку спадкоємців входила також дружина Софія та її син від першого шлюбу). Головними тут є матеріали про конфлікт, що виник після смерті Станіслава. Він тривав понад два десятиліття і був досить драматичним. Найголовнішим позивачем у цій справі виступав син Софії та Станіслава -

Мечислав Потоцький. Після смерті батька Мечислав вигнав матір з родового маєтку в Тульчині, захопив її листування, коштовності, картини, сімейні реліквії. Це змусило Софію подати позов на сина та переписати свій заповіт на користь інших своїх дітей [9]. Мечислав був одіозною фігурою для царського уряду; все це привело до того, що у 1845 р. його маєтки були взяті під опіку. В 1869 р. Мечислав продав свої володіння родичам - чоловіку своєї племінниці Марії Болеславівни (дочка брата Болеслава) - Григорію Сергійовичу Строганову [10].

Детально ознайомитися з родинними зв'язками Потоцьких допомагають шлюбні документи. Серед їхніх родичів, і це підтверджує листування, знаходимо представників родин: Браницьких, Вишневецьких, Жевуських, Калиновських, Комаровських, Лещинських, Любомирських, Мнішків, Огінських, Оссолінських, Остророгів, Радзивіллів, Сапіг, Сангушків, Сологубів, Солтиків, Сулковських. З приєднанням Правобережної України до Російської імперії після поділів Речі Посполитої Потоцькі почали брати шлюби з російською аристократією, зокрема із Строгановими, Щербатовими, Салтиковими, Кисельовими, Нарішкініми [11].

Вивченню побуту представників роду значно допоможуть описи [12] і реєстри рухомого майна та особистих речей, що належали досліджуванім родинам. Серед документів: реєстри ікон, картин [13], книг, срібного посуду, меблів, порцеляни, опис діамантів дочок Станіслава Потоцького Софії Ольги та їх матері Софії, одягу, зброї та інших речей. Все це становило колекцію родин, та знаходилося у їх маєтках [14]. Територіально більшість документів фонду Потоцьких пов'язані з Україною, решта своїм походженням та змістом стосується території сучасних Білорусі та Польщі. Документи охоплюють період від XV до початку XX ст. Крім документів, які належали Потоцьким, у фонді № 49 зберігаються матеріали, що ніколи їм не належали. Причин може бути кілька:

1. збирання раритетних документів, книг тощо як данина тогочасній моді на колекціонування;

2. можливо, це «поповнення» сталося під час перевезення архіву (спочатку з Тульчина до Немирова, потім з Немирова до Вінниці, Києва, пізніше під час війни до Чехословаччини) чи після розібрання колекцій та документів після війни.

Документи періоду володіння Немирівським маєтком графині Марії Болеславівни Потоцької, її чоловіка Г. С. Строганова, їхньої дочки княгині Марії Григорівни Щербатової зосереджено

у фонді № 258. Строганови - російський графський рід, документи про який зберігаються в ЦДІАУ (м. Київ).

Цікавими є описи Кристинопільського [15], Немирівського [16], Тульчинського [17], Петербурзького палаців Потоцьких, Строганових [18]. Потоцькі, Строганови, Щербатови належали до тих небагатих родин, які відігравали значну роль у розвитку культури та економіки на Поділлі. В їхніх маєтках створювалися освітні осередки, картинні галереї, парки. Глибокий слід в історії краю, і тому є документальне підтвердження, залишила діяльність графа Болеслава Потоцького. За відкриття Немирівської гімназії у 1838 році йому було надано чин камергера, пізніше він здобув усі вищі придворні чини: церемоніймейстера (1854), гофмейстера (1866), обершенка (1874), був нагороджений діамантовими знаками ордена св. Олександра Невського (1888). Наприкінці свого життя старий граф мешкав у Петербурзі, де помер 10 листопада 1893 р. Похований на Виборзькому Марійському цвинтарі в Санкт-Петербурзі [19].

Діяльність Потоцьких та Строганових відби-та не лише у фонді № 49, а й побічно у фондах: № 707 (Управління Київського навчального округу) та № 442 (Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора), де знаходимо відомості про участь представників родин, зокрема вже згаданого графа Болеслава Потоцького, у створенні та матеріальній підтримці шкіл, гімназій, сирітських будинків, аптек, костелів, церков, шпиталів, ботанічного саду, театрів у містах Немирові, Умані, Тульчині [20].

У фондах № 49, 258, 503 існує величезний масив документації про господарську діяльність, прибутки та видатки, фінансові звіти, майнові документи по маєтках родин (див. описи фондів № 49 та 258, 503 ЦДІАУК).

Крім того, важливою джерельною базою до вивчення еволюції землеволодіння згаданих родин та їхньої економічної діяльності в маєтках є фонд № 503 «Управління 10-го Тульчинського удільного маєтку Київського удільного округу (1844-1915)». У фонді зібрані матеріали про економічну діяльність Мечислава Потоцького у Тульчинському маєтку, поступову трансформацію маєтку в межах родини через продаж його в 1869 р.

Цікавим джерелом відомостей про родину Потоцьких є також фонд № 2214 (фонд В. Л. Меєровича). Меєрович Валентин Леонович (1908-1972) за фахом був інженером, жив у Києві. Захопившись історією родини Потоцьких та славетного парку «Софіївка» в Умані після

відвідань його в 1963 р., він почав свої дослідження з теми. Після смерті Валентина Леонovichа його дружина Галина Петрівна передала до ЦДІАУК 20 кг розсипу документів, які охоплюють період з 1959 по 1972 р. Про передачу документів було складено акт від 21 листопада 1977 р. З цих документів було сформовано фонд № 2214 з 267-ма справами [опис фонду № 2214]. Фонд містить неоціненне листування з відомими науковцями, дослідження яких хоч якоюсь мірою були пов'язані з історією роду Потоцьких. Меєрович зробив переклади документів, книжок, статей, пов'язаних з Потоцькими. Цікавим напрямом його досліджень було виявлення справжніх картин та існуючих підробок із зображенням Софії Потоцької та її родини.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського зберігається чимало документів, пов'язаних з родинами Потоцьких, Строганових, Щербатових. Це і документи про економічну діяльність родин [21], про маєтки, їх описи, телеграми [22], листи, каталог бібліотеки М. Г. Щербатової (рідкісний за своїм значенням та змістом документ епохи, складений в одному примірнику) [22, спр. 68]. Джерела надходження документів до Інституту та складання фондів різні. Багато документів надійшли від фондоутворювача Ігнат'єва Олексія Миколайовича та збережені в його фонді № 87. Існує фонд № 151 (фонд Щербатова Миколи Борисовича, який утворений у 1980 р.), в ньому є цікаві документи інших представників родини Щербатових. Деякі документи економічного характеру надійшли в 1955 р. з Інституту економіки АН УРСР. Листи, які належать представникам родини, надійшли в 1946 р. від В. І. Барвінок (колишнього службовця Синоду).

У Державному архіві Вінницької області (ДАВО) знаходиться велика частина майнових [23] документів родини Потоцьких, які зберігаються у фондах (див. описи зазначених фондів):

№ 564 - фонд управління Немирівським маєтком графів Строганових (7 од. зберігання);

№ 777 - Миколаївський жіночий монастир міста Немирова (2 од. зберігання);

№ 863 - фонд князів Щербатових (117 од. зберігання);

№ 879 - фонд графів Потоцьких (47 од. зберігання);

№ 880 - фонд графів Строганових (69 од. зберігання);

№ Р-5257 - особистий фонд Г. Г. Брілінга (фонд сина першого директора Вінницького музею - Г. В. Брілінга). Документи прийняті на збе-

рігання 09.06.1971 від Г. Г. Брілінга та його родичів.

В архіві зберігається приватне листування, генеалогічні таблиці, метричні записи, заповіти, родинні документи, каталоги дворянських бібліотек, які дозволяють глибше пізнати цих людей, відчутти колорит епохи.

Взагалі, в Україні та поза її межами існує досить велика джерельна база, що стосується досліджуваних родин, але вона до нашого часу вивчена однобічно: практично вивчався лише економічний стан маєтків та сільськогосподарська діяльність родин у них. Малодосліджуваним є листування як між членами цієї родини, так і з відомими родинами того часу.

В Російському державному архіві давніх актів (РДАДА), м. Москва знаходиться також чимало родинних документів як родин Потоцьких, Строганових, Щербатових, так і з ними пов'язаних через шлюби відомих російських родин. Це фонди:

- 1272 - фонд Нарішкіних;
- 1278 - фонд Строганових (описи 1-4);
- 1288 - фонд Шувалових (опис 1);
- 1289 - фонд Щербатових (описи 1-6).

У складі зазначених фондів переважають такі документи: акти купівлі-продажу маєтків, інвентарі, описи маєтків (Поділля), сімейні документи зазначених родин [24]. Частина 2 фонду 1278 - фонд Строганових повністю складається з документів економічного характеру по маєтках

родини в Подільській губернії. В цьому фонді збереглися досить детальні річні звіти та описи по маєтках на Поділлі: Тульчинському, Немирівському, Ольховатському, Дашівському тощо [25]. Крім того, важливим джерелом до вивчення еволюції землеволодіння в межах родини є карти, які дають чіткі уявлення про межові зміни по маєтках. Картографічні джерела представлені в Російському державному військово-історичному архіві в м. Москва [26].

Розпорошеність джерельної бази по різних архівах та країнах (наприклад, великий архів родин Потоцьких, Строганових, Щербатових - у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі та Російському державному архіві давніх актів у Москві; архів Потоцьких - в АГАД у Польщі, частина архівного зібрання Потоцьких у США [архів штату Юта] не дає можливості реально оцінити справжній стан родинних архівів до розпорошення та вивезення за кордон, історію створення та використання архівів.

Історія родинних архівів Потоцьких, Строганових, Щербатових при подальшому дослідженні та розробці цієї теми може дати досить багато цікавого матеріалу з історії цих родин, дані про трансформацію маєткових комплексів у володінні родин з величезних латифундій у XVII-XVIII ст. до успадкування маленьких сіл та містечок на початку XX ст. усі ці матеріали є неоціненними для історії України, Білорусі, Росії, Польщі.

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК).- Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 565, 711, 2179.
Ф. 49.- Оп. 2.- Спр. 10, 11, 14, 171.
Ф. 258.- Оп. 1.- Спр. 139, 140, 200.
Ф. 258.- Оп. 1.- Спр. 5.
2. ЦДІАУК.- Ф. 49.- Оп. 1- Спр. 482, 489, 2169, 2185, 2668, 2687, 2695, 2699.
Ф. 49.- Оп. 3.- Спр. 267, 268.
3. Там само.- Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 2695.
4. Державний архів Вінницької області в м. Вінниця, (далі - ДАВО).- Ф. Р. 5257.- Оп. 1.- Спр. 2.
ЦДІАУК.- Ф. 258.- Оп. 1.- Спр. 200.
- Б. Гіськова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких // Історія України.- 1997.- № 18.- С. 7.
6. Черкаська Н. О. До історії збірки «Магнатських фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921-1945)» // Архіви України.- 2002.- № 4-6 (250).- С. 97-98.
7. Гіськова Л., Шовковий Д. Вказ. праця.- С. 8.
8. ЦДІАУК.- Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 253, 2160, 2181, 2185, 2699.
9. Там само.- Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 2818.- Ф. 49.- Оп. 2.- Спр. 25, 489.
Російський державний архів давніх актів, м. Москва (далі РДАДА) - Ф. 1278.- Оп. 2. Ч. 2.- Спр. 2870.
10. Там само.- Ф. 486.- Оп. 1.- Спр. 14484; Ф. 49.- Оп. 1- Спр. 778; Ф. 258.- Оп. 1- Спр. 8.
11. Там само.- Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 2579;
ДАВО.- Ф. 879.- Оп. 1.- Спр. 6; Ф. 880.- Оп. 1.- Спр. 2.
12. ЦДІАУК.- Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 2280, 2566; Ф. 49.- Оп. 2.- Спр. 6, 166, 168, 171, 172.
РДАДА - Ф. 1278.- Оп. 2. Ч. 2.- Спр. 2904.
13. Інститут рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського в м. Києві, (ІРНБУ).- Фонд 151.- № 68.
ЦДІАУК.- Ф. 49.- Оп. 2.- Спр. 11, 14, 168, 171, 172, 1430а; Ф. 2214.- Оп. 1.- Спр. 16, 36, 59, 225.
ДАВО. Ф.- 5257.- Оп. 1.- Спр. 2; Ф. 880.- Оп. 1.- Спр. 28.
РДАДА - Ф. 1278.- Оп. 2. Ч. 2.- Спр. 3084.
14. ЦДІАУК.- Ф. 49.- Оп. 2.- Спр. 6, 9, 10, 168, 171, 172.
РДАДА - Ф. 1278.- Оп. 2. Ч. 2.- Спр. 3001, 3161.
15. Там само.- Ф. 49.- Оп. 1- Спр. 2127.
16. Там само.- Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 2766,
Ф. 258.- Оп. 1.- Спр. 18, 139, 140, 154, 185, 200;
Ф. 258.- Оп. 2.- Спр. 72.
17. ЦДІАУК.- Ф. 442.- Оп. 563.- Спр. 1.- Арк. 13-29;
Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 665, 2157, 2566.
18. Там само.- Ф. 49.- Оп. 1.- Спр. 2051, 2281; Ф. 258.- Оп. 2.- Спр. 43.
19. ДАВО.- Ф. 879.- Оп. 1.- Спр. 1.
20. Там само.- Ф. 863.- Оп. 1.- Спр. 60, 66, 52; Ф. 777.- Оп. 1.- Спр. 1.

21. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського в м. Києві (далі - ІРНБУ).- Ф. VI.- № 3-5, 22, 85, 297, 3236-3302, 3303-3351, 3367, 3551.
22. ІРНБУ- Ф. 151.- № 67, 68, 69.
23. ДАВО,- Ф. 880.- Оп. 1.- Спр. 2.
24. Російський державний архів давніх актів, м. Москва (далі РДАДА).- Ф. 1278.- Оп. 2. Ч. 2.- Спр. 2870, 2872, 2874, 2882, 2906, 2932, 2971, 3001 тощо.
25. РДАДА.- Ф. 1278.- Оп. 4. Ч. 1 - Спр. 770.
РДАДА.- Ф. 1278.- Оп. 2. Ч. 2.- Спр. 2873а, 2893, 2918, 2935, 2949, 2953, 2971, 2979, 3000, 3014, 3024, 3033, 3072а, 3232.
РДАДА.- Ф. 1278.- Оп. 2. Ч. 3, Спр. 4900.
РДАДА.- Ф. 1288.- Оп. 1.4. 1. -Спр. 310, 372, 397, 488.

O. Lobko

MAIN SOURCES FOR THE STUDIES IN THE EVOLUTION
OF LANDOWNERSHIP AND IN THE HISTORY OF POTOCKI, STROGANOFF,
SHCHERBATOFF FAMILIES IN THE RIGHT-BANK UKRAINE

This article deals with the recent situation of family archives from Potockis ; Stroganoffs ; Shcherbatoffs' households, and with the destiny of the families' valuables and archives after 1920. Article also presents genealogical information about families. In this article author uses documentary information from The Central State historical archives in Kyiv, The Institution of manuscripts of the Vernadski Central library in Kyiv, State archives of Vinnytsia Region, Vinnitsa, and Russian archives of ancient documents, Moscow.